

MODEL NAUCZANIA I PODSTAWOWE TEKSTY RELIGIJNE PRZYGOTOWANE PRZEZ JEZUITÓW DZIAŁAJĄCYCH NA TERENACH LITWY I KORONY OD 2. POŁ. XVI DO 1. POŁ. XVII W.

Justyna Łukaszewska-Haberkowa

Akademia *Ignatianum* w Krakowie

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.29>

ADNOTACJA. Artykuł stanowi charakterystykę systemu edukacji przyjętej w kolegiach jezuitów na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 2. poł. XVI i 1. poł. XVII w. pod względem nauczanych języków, ze szczególnym uwzględnieniem nauczania języka litewskiego. W działalności szkolnej zakonników, język i kultura pokrywały się z ich pracą apostołską, a najważniejsze wartości, które starali się przekazać mieszkańcom Litwy, były związane z chrześcijaństwem i katolicyzmem. Języka litewskiego używano w pracy: w kazaniach, tekstach liturgicznych i drukach dewocyjnych. Dla zrealizowania celu podstawowego, jakim było szerzenie wiary, jezuita przyjmowali metody i sposoby, które w możliwie najlepszy sposób sprzyjały dobrym relacjom i porozumieniu, wyprzedzając w czasie badania etnolingwistyczne.

SŁOWA KLUCZOWE: jezuita, edukacja, język litewski.

Celem mojego artykułu jest przedstawienie modelu nauczania i powstawania podstawowych tekstów religijnych w języku litewskim, który stworzyli i wprowadzili do edukacji pierwsi jezuita działający na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów od 2. połowy XVI do 1. połowy XVII wieku. W związku z tym najpierw scharakteryzuję najważniejsze elementy przekazane zakonowi przez jego założycielkę, Ignacego Loyolę, jako zasady obowiązujące w szkolnictwie, następnie wskażę rolę języków nowożytnych w nauczaniu i pracy duszpasterskiej zakonu. Na końcu wspomnę kilka najważniejszych tekstów, które posłużyły do ukształtowania języków nowożytnych, w tym litewskiego.

Rzeczpospolita Obojga Narodów była państwem powstałym w wyniku połączenia unii polityczną Korony i Litwy, to znaczy Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W rzeczywistości ogromny obszar tego kraju zamieszkiwało wiele grup ludności o różnym statusie społecznym, narodowościowym i wyznaniowym, a przede wszystkim mówiących różnymi językami. Wyjątkowo skomplikowana sytuacja językowa lingwistyczna była głęboko obecna w świadomości i codziennym życiu mieszkańców tego państwa, a także – w konsekwencji – także w kulturze i edukacji.

W Królestwie Polskim poza Polakami najliczniejszą grupę napływową stanowili Niemcy, osiedleni przede wszystkim w miastach (głównie na Śląsku i w Małopolsce). Poza tym Śląsk stanowił obszar dwujęzyczny, podobnie Prusy Królewskie i Inflanty. Druga grupa tego rodzaju posługiwała się językiem z rodziny germańskich – jidysz (w życiu codziennym) lub hebrajskim (w kulcie i literaturze). Żydzi zachowywali jednak odrębność i nie asymilowali się z pozostałą częścią społeczeństwa tak łatwo.

Wielkie Księstwo Litewskie również nie było jednolite pod względem etnicznym. Władcy litewscy przyłączyli do swoich włości m. in. Ruś Czarną, Podlasie, Polesie, Wołyń i Ukrainę. W ten sposób Wielkie Księstwo w dużej mierze było państwem ruskim. W rezultacie język litewski stał się językiem ludności chłopskiej, nie poddającej się polonizacji. W podobnej relacji do polskiego pozostawały łotewski i łągalski w Inflantach i na ziemiach krzyżackich, tj. w Prusach Książęcych.

Należy wspomnieć, że poza wymienionymi wyżej większymi grupami, w obrębie Rzeczypospolitej mieszkali i żyli także liczni Tatarzy, Rusini, Karaimi, i Ormianie. Również przedstawiciele innych nacji, jak np. Czesi, Szkoci, Włosi, Wołosi i inni.

W początkowym okresie istnienia Towarzystwa Jezusowego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów przyjęło się przekonanie, że każdy Polak wstępując do zakonu znał swój język ojczysty, rozumiał potrzebę wyrażania się w tymże języku zarówno w piśmie, jak i w życiu publicznym. Jednak do jezuitów przyjmowano wielu kandydatów z obszaru ówczesnej Korony i Litwy, czyli z Prus, Śląska i Litwy właśnie, co w praktyce oznaczało, że – owszem – znali język ojczysty, ale nie był nim polski.

Podstawowym jednak założeniem, które należy przyjąć dla właściwego opisanie modelu nauczania w Towarzystwie Jezusowym, jest to, że edukacja jezuitska nie stanowi zjawiska ograniczonego wyłącznie do analiz i porównań o charakterze tekstowym. Wyznaczona przez Pierre'a Pourrat'a (Pourrat, 1919–1928, t. 4) i stosowana przez uczniów Étienne'a Gilsona (Delaruelle, 1955, 327) interpretacja zjawisk dotyczących życia religijnego na podstawie jedynie dokumentów i pism ascetyczno-mistycznych pozostaje niewłaściwa nie tylko ze względu na zakon jezuitów i powody jego powstania, ale także ze względów językoznawczych i antropologicznych, które stanowią również element konstytutywny niniejszego artykułu. W wypadku interpretacji nauczania i działalności apostołskiej naśladowców św. Ignacego szczególnie ważne wydaje się środowisko, w którym zakonnicy realizowali swoje zadania i powołanie, czyli ludzie. Działalność apostołska, stanowiąca podstawowy element edukacji religijnej wiernych, przejawiała się w akcjach charytatywnych, misjach i bezpośrednim kontakcie, więc te elementy także zostaną poruszone (Górski 1986, 12–13), jako ważne z perspektywy nauczania.

Towarzystwo Jezusowe powstało ze względu na wyraźnie określone potrzeby pracy duszpasterskiej. Św. Ignacy Loyola zabiegał szczególnie o wykształcenie no-

wych elit: kleru i społeczeństwa. Miały temu służyć także te działania i inicjatywy, które dotąd realizowano przy wykorzystaniu wyłącznie języka łacińskiego. Założenia św. Ignacego stanowią zarazem najważniejsze zadania i wyznaczają sposób postępowania zakonników Towarzystwa Jezusowego: jest nim praca apostołska i służące jej pisarstwo. Reforma katolicka, rozpoczęta przez Sobór w Trydencie, wymagała właśnie współistnienia dwóch elementów: skutecznego zwalczania innowierstwa i pogłębiania wiary samych katolików.

Jezuici przybyli na tereny Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 1564 r. Sprowadził ich do swojej diecezji biskup warmiński, Stanisław Hozjusz, mając na celu dwa najważniejsze zadania: wychowania młodzieży i duchowieństwa polskiego (Obirek 1996, 22). Hozjusz uważał, że tylko zakon nowy, prężny i skierowany przeciw protestantom, będzie w stanie unieść przedstawione mu wyzwanie, a był tego świadomy, tym bardziej że jego własna mała i raczej biedna diecezja charakteryzowała się wielonarodowościowym i wielojęzycznym składem. W początkowym okresie jezuita w Polsce podlegali władzy prowincji austriackiej, ogromnej, obejmującej Austrię, Węgry, Polskę i Litwę. Do 1574 r. wszystkie kolegia jezuickie stanowiły tzw. wice prowincję polską, ale już w 1575 r. generał zakonu powołał do życia samodzielną prowincję. Z kolei w 1608 r. wydzielono z niej domy leżące na Litwie i Mazowszu. W ten sposób powstała Prowincja Litewska Towarzystwa Jezusowego. W Towarzystwie Jezusowym podział o charakterze administracyjnym nie wpłynął na zmianę metod i modelu nauczania. Zasady dotyczące edukacji pozostawały niezmiennie w całym zakonie, jakkolwiek w omawianym czasie ulegały pewnym przeobrażeniom. Pierwsze kolegia: zarówno domy, jak i przede wszystkim szkoły otwarte w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1752 (w Braniewie, w Pułtusk, w Poznaniu i w Wilnie) ze względów teologicznych, odpowiadały na potrzeby edukacyjne zarysowane przez Stanisława Hozjusza. Te zaś stanowiły zarazem o potrzebach Kościoła w ogóle. Niemniej jednak nauczanie jezuitów oddziaływało również na tereny dalsze: Litwę, Łotwę (rozumianą jako Inflanty), Białoruś i Ruś Czerwoną.

Wprawdzie w największym stopniu miało to zapobiec rozprzestrzenianiu się innowierstwa na obszary zaniedbane pod względem religijnym. Oczywiście rola jezuitów polegała tutaj przede wszystkim na wychowaniu młodzieży i duchowieństwa, jednak nie było to możliwe bez innych, towarzyszących im działań. W związku z tym obok regularnego kształcenia, rozwijało się także to, co należy rozumieć jako szeroką kulturę: pisarstwo i duszpasterstwo. Początkowo te działania skierowane były przeciw innowiercom, jednak również pracowano na rzecz umocnienia katolików i podejmowano misje na tereny zaniedbane pod względem religijnym (Grzebień 2005, 29–43).

Ze względów historycznych, w Rzeczypospolitej Obojga Narodów początek budowania struktur zakonnych i powstawania związanej z nimi sieci szkół jezuic-

kich, przypadł na 2. połowę XVI w. Początkowo do wszelkiej działalności angażowano wszystkich możliwych zakonników, a niekiedy nawet osoby spoza Towarzystwa i z nim związane. Niezależnie jednak od starań, wciąż brakowało rąk do wykonywania nawet najbardziej podstawowych czynności. Niekiedy także umiejętności wyższego rzędu (np. dobre wykształcenie uzyskane na uniwersytetach Europy) ustępowały przed praktyczną wiedzą i znajomością rzemiosła (Darowski 1993, 325–353). Jezuici w Polsce napotykali trudności także z tego względu, że powstali jako zgromadzenie obce, nie byli rodzimym zakonem. W większości księży byli z pochodzenia cudzoziemcami (Łukaszevska-Haberkowa 2013, 61–89), pierwsi polscy jezuici wstępowali do Towarzystwa za granicą, również pierwsi nauczyciele i władze zakonne byli obcokrajowcami. Trudności nie zahamowały jednak rozwoju Towarzystwa Jezusowego, które rozszerzało się w Polsce bardzo szybko i skutecznie, społecznie działając przede wszystkim na polu edukacji. W ciągu niespełna czterdziestu lat (do końca XVI w.) powstało na terenach należących do Rzeczypospolitej Obojga Narodów jedenaście placówek, w których prowadzono nauczanie. Niemniej jednak w XVI w. najważniejszym zadaniem księży i braci była praca na rzecz kontrreformacji: to do niej wybierano najzdolniejszych ludzi, pozostawiając inne kwestie na boku lub w ramach dodatkowych obowiązków.

W związku z charakterem szkół jezuickich, które nawiązywały do tradycji szkół humanistycznych, opierających się na wzorcach protestanckich (uczono tutaj pobożności i gramatyki łacińskiej, oraz teorii poezji i wymowy) (Natoński 1970, 309–337), języki nowożytnie praktycznie nie były osobnym przedmiotem nauczania (Bednarski 1935, 69–84). Powszechnie uczono się łaciny jako języka wykładowego, natomiast sporadycznie, w dydaktyce stosowano także tzw. języki lokalne (*lingua vernacula*). Użycie ich pozwalało na wyjaśnienie zasad gramatycznych, analizę przykładów i pewne wyjaśnienia (np. powszechnie tłumaczono teksty oratorów i poetów, jako trudniejsze do zrozumienia), a także pisano ćwiczenia ortograficzno-stylistyczne. W niektórych przypadkach wprowadzano specyficznie uwarunkowane lekcje języków wernakularnych, np. w 1614 r. w kolegium ryskim wprowadzono codzienne półgodzinne ćwiczenia z łotewskiego dla kleryków jezuickich (tzw. scholastyków). Uczniowie kolegium, które miało charakter seminarium nauczycielskiego, przygotowywali się do podjęcia pracy w szkołach. Znajomość innych poza łaciną języków pozwalała rozpocząć pracę nawet z dziećmi. Stanisław Bednarski uważał wręcz, że uczniowie wraz z uczeniem się łaciny pogłębiali znajomość języka ojczystego, ale były to zmiany stopniowe, które nastąpiły dopiero po połowie XVII w. (Bednarski 2003, 471–472).

Jezuici przybywając do Polski podjęli działania na rzecz wykształcenia nie ograniczając się jedynie do działalności na polu szkolnictwa. Wychowanie traktowano jako całościowy proces dotyczący przede wszystkim młodzieży, ale również ogółu społeczeństwa edukując je poprzez pracę duszpasterską. Już w chwili przybycia

pierwsi zakonnicy na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów rozpoczęli pracę nad redakcją popularnych katechizmów, modlitewników, przekładu Pisma Świętego, a także pomniejszej literatury, w tym przede wszystkim żywotów świętych i postylli. Skuteczność tego rodzaju pracy nad wykształceniem społeczeństwa zaszła się na szybkim druku i to najlepiej w języku ojczystym. W związku z tym pierwsi pisarze jezuitów byli również pionierami rozwoju języków narodowych (Piechnik 2000, 299–332).

Działalność pisarska jezuitów po zwycięstwie reformy katolickiej zmieniła swój charakter: już w ostatniej ćwierci XVI w. literatura rodzima polemiczna z wolna ustępuje, by całkowicie zaniknąć w pierwszym dwudziestoleciu w. XVII. Jej miejsce zajęła literatura ascetyczna, a także pisma poświęcone i przeznaczone do użytku szkolnego. O ile w początkach istnienia zakonu w Polsce pisma drukowano z rzadka i po dużym zastanowieniu, o tyle już na początku kolejnego stulecia, wydawano dużo, by nie napisać, że prawie wszystko. Także dzieła mniej wartościowe, przeciętne kazania okolicznościowe i panegiryki, które cieszyły się uznaniem niewyrafinowanej szlachty. Jednak z perspektywy rozwoju języka ten drugi okres wiązał się z większą regulacją i ustaleniem pewnych zasad dotyczących zarówno gramatyki, jak i słownictwa z zakresu religijności.

Rozwinięcie działalności wydawniczej, w tym budowa i uruchomienie samodzielnych drukarni, wynikały z umocnienia się zakonu; utrwalenia jego struktur w danym środowisku. Szczególnie w takich krajach, jak Rzeczpospolita Obojga Narodów, czyli obszarów o charakterze misyjnym, własne oficyny stanowiły z jednej strony doskonałe zaplecze do walki przeciw innowiercom, z drugiej pozwalały na większą swobodę druku. Zgodnie z założeniem, zakon powinien był wydawać książki o charakterze ściśle religijnym oraz podręczniki szkolne. Wszystkie jednak publikacje powinny podlegać cenzurze zakonnej. Główna komisja recenzująca druki pracowała w Rzymie, co zdecydowanie wydłużało proces wydawniczy. W związku z tym w krajach szczególnie zagrożonych innowierstwem i uznanych za tzw. misyjne, do których w Europie należała Rzeczpospolita, powstały lokalne, krajowe komisje cenzorów, co znacznie skróciło czas oczekiwania. Posiadając własne oficyny, z których pierwszą otwarto w Wilnie, jezuitów nie musieli zabiegać o odpowiednich drukarzy.

Pierwsze pokolenie polskich jezuitów, których okres działalności i życia zamyka się w większości w XVI stuleciu, dobrze rozumiało znaczenie języka, w tym przede wszystkim języków lokalnych, dla walki z różnowierstwem. Dość powiedzieć, że w większości zakonnicy ci świadomie w działalności publicystycznej obok łaciny kultywowali najpierw język polski, a zaraz potem języki narodowe: litewski, ruski czy niemiecki. Znaczenie języka polskiego i prawie równorzędne języków narodowych Rzeczypospolitej, szczególnie w walce z różnowierstwem, dobrze rozumiało to właśnie pierwsze pokolenie jezuitów polskich. Zakonnicy prowincji

litewskiej zebrani w 1611 r. na kongregacji prowincji w Braniewie stwierdzili wręcz, że zakon potrzebuje kaznodziejów w pięciu językach: polskim, litewskim, łotewskim, estońskim i ruskim. Dlatego też wizytator Jan Argenti nakazał w 1614 r. nauczanie języka litewskiego, łotewskiego i estońskiego. Jednak dopiero w XVIII w. wprowadzono powszechnie do szkół naukę języków nowożytnych.

Podstawowym celem prac prowadzonych przez zakon jezuitów w językach nowożytnych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej było dotarcie z nauczaniem, z doktryną Kościoła katolickiego do ludzi prostych i niewykształconych. W stuleciu XVI i pierwszej połowie XVII wieku wysiłek ten koncentrował się przede wszystkim na terenach o silnych wpływach protestantyzmu lub zagrożonych takimi wpływami. Z czasem wraz ze wzrostem liczby członków rozszerzał się zakres podejmowanych prac i obejmowanych nimi terenów. Nowe formy – jak misje ludowe, wydawanie zbiorów pieśni, katechizmów i komentarzy biblijnych – podejmowano w odpowiedzi na rodzące się potrzeby, najczęściej wykorzystując przy tym naturalne uzdolnienia lingwistyczne członków zakonu. Pośrednio prace te odegrały istotną funkcję kulturotwórczą w ramach małych i dużych grup językowych, wpływając np. na powstanie fachowej terminologii w wielu dziedzinach nauki i sztuki, na formowanie się języka literackiego, a nade wszystko tworzące się trwałe więzy z łacińską kulturą europejską. Pomagały również w formowaniu się narodowych tożsamości, przy równoczesnej afirmacji wspólnot uniwersalnych oraz istniejących struktur politycznych.

Do pracy w nowych środowiskach wybierano zakonników znających w jakimś stopniu kulturę i ludzi, z którymi mieli pracować, a najważniejszym elementem była znajomość języka, a nawet gwary. Nauczanie języków w mowie i piśmie opierano najpierw na umiejętnościach indywidualnych zakonników, dopiero po pewnym czasie powstało seminarium kształcące chętnych w językach takich, jak litewski, łotewski, estoński i ruski. Znajomości łaciny nie uważano za umiejętność, uważano ją za oczywistość.

W edukacji jezuickiej nauczanie odbywało się zgodnie z *Ratio studiorum*, czyli zestawem reguł i zasad szkolnych. Po raz pierwszy dokument ten wydano w 1599 roku, po wielu latach pracy i kolejnych redakcji. Ostatnia, wydana wersja *Ratio* została sformułowana przez najlepszych pedagogów zakonnych, następnie rozesłana do wszystkich prowincji, które miały wypowiedzieć się na temat zasad i przesłać do Rzymu swoje uwagi. Dokument miał obowiązywać we wszystkich prowincjach, dlatego też korygować go mogli wszyscy zakonnicy. Warto tutaj zauważyć, że zmiany zaproponowane przez polskich zakonników odbiegały nieco od uwag innych prowincji, a wprowadzenie *Ratio* zmieniło, w pewnym stopniu na niekorzyść, model kształcenia jezuickiego w Rzeczypospolitej (Piechnik 1976, 67–77).

Wydanie dokumentu zakończyło bowiem okres samodzielnych prób i przyjmowania specyficznych ustaleń edukacyjnych. System wyznaczony przez *Ratio* objął

szkoły jezuickie w Polsce i na Litwie: do 1599 roku swobodnie traktowano niektóre kwestie, ustalając programy nauczania względem potrzeb chwili i możliwości, wprowadzając np. języki nowożytny, jeśli była taka potrzeba i konieczność. Od XVII w. wykształcenie jezuickie stało się czystą szkołą humanistyczną: bez wykorzystania języków nowożytnych, bez dialektyki, bez historii; bez tego wszystkiego, co w XVI w. wprowadzili jezuita polscy na własną rękę, niekiedy nawet wbrew zaleceniom przełożonych z Rzymu.

Wprawdzie powstanie i wprowadzenie do szkoły jednolitego systemu nauczania należy uważać za szczyt osiągnięć szkoły jezuickiej, jednak – jak można wnioskować ze studium Stanisława Bednarskiego – stało się również początkiem jej upadku. W związku z tym, że po 1599 roku nie była już dozwolona jakakolwiek własna interpretacja programu nauczania, wszelkie zmiany dotyczące przedmiotów i nauczania należało obchodzić i traktować jako zalecenia i działania prowincji, często tworząc odrębne urzędy i instytucje.

Natomiast model nauczania przyjęty w bezpośredniej działalności apostolskiej, czyli w praktyce użycie języków narodowych w „religijności ludowej”, w dalszym ciągu trwał, wydając dobre owoce. Zakonnicy coraz świadomiej kultywowali języki ojczyste: ich znajomość i nauczanie, choć nieustannie brakowało odpowiednio wykształconych księży do pracy misyjnej, a język był przedmiotem studiów indywidualnych lub efektem zajęć pozalekcyjnych. Naturalnie do pracy w ramach misji ludowych i innych działań wśród ludzi, najczęściej niepiśmiennych, nie był potrzebny katechizm, ale dobra wola i umiejętność przekazania podstawowych prawd wiary katolickiej, więc najlepsze owoce dawała znajomość języka codziennego i umiejętność nawiązywania kontaktów.

W pierwszym okresie działalności jezuitów w Rzeczypospolitej, większość kandydatów do zakonu posiadała pewną wiedzę: raczej niewielką. Jak wynika z zachowanych dokumentów (Łukaszewska-Haberkowa 2013, 103–175), średnio przez dwa lata pobierali naukę: w domu lub szkole. Szkoła parafialna uczyła pisania i czytania, ale przede wszystkim w języku rodzimym, miejscowym. dla większości kandydatów był to jeden język (np. polski lub litewski od XVII w.), choć zdarzali się młodzieńcy władający dwoma lub nawet trzema językami. Ważne, że często opisywano język ogólnie, bez świadomości, jaka jest jego forma i czy nie jest to postać gwarowa lub dialektalna. Dopiero w trakcie nauki, najczęściej na skutek kontaktu z nauczycielami lub przełożonymi, można było ustalić wiedzę i dokładniej scharakteryzować umiejętności danego kandydata i zakonnika. Bywało również tak, że zdolni i wyróżniający się znajomością języków lokalnych mieli prawo powrócić na tereny sobie znane, prowadząc tam jakąś formę pracy apostolskiej.

Znaczną część pracy duszpasterskiej i wychowawczej stanowiły różnorodne formy „misji”, polegających na objeżdżaniu terenów położonych wokół placówki zakonnej w celu nauczania prawd wiary, wprowadzania praktyk pobożnych i ad-

ministrowania sakramentów. Był to najszerszej zakrojony i najbardziej podstawowy sposób kształcenia społeczeństwa. W zależności od obszaru i liczebności danego domu zakonnego, w jednej wspólnotce mogło być od pięciu do przynajmniej jednego specjalnie wyznaczonego w tym celu księdza. To bardzo ważne: misje musiał podejmować, a następnie nauczać, w pełni wykształcony kapłan wyznaczony na tzw. wędrownego misjonarza, nazywanego niekiedy wiejskim.

W Rzeczypospolitej stacje misyjne były szczególnie liczne na północno-wschodnich rubieżach: w Inflantach, na Żmudzi, na Białorusi i Ukrainie. W oparciu o pracę misjonarzy organizowano duszpasterstwo w języku litewskim, (łtgalskim) i estońskim. W związku z tym, że do zakonu wstępowało niewielu kandydatów znających wymienione języki, starano się zapewnić im nauczanie w trakcie formacji zakonnej, m.in. prowadzono osobne Akademie scholastyków (*Academia scholasticorum*), czyli rodzaj zajęć pozalekcyjnych dla kleryków jezuickich, angażowano starszych i doświadczonych współbraci. Zadanie nauczania w językach lokalnych stało się tak ważne, że z powodu rosnącego zapotrzebowania na kaznodziejów litewskich w 1628 roku zwrócono się z prośbą do generała zakonu, by do pracy oddelegować nawet kleryków znających litewski i skrócić im toku studiów filozoficznych.

Warto także nadmienić, że do końca XVI w. kolegium jezuickiemu w Wilnie podlegała szkoła parafialna przy kościele św. Jana. Liczyła ona od 100 do 150 uczniów i przewidywała czteroletni program nauczania (klasę gramatyki, syntaksę, poetykę i retorykę). Z całą pewnością, ze względu na podstawowy charakter tej placówki, zakonnicy nauczali tutaj w języku litewskim i po łacinie: nie było innej metody wyjaśnienia podstaw gramatyki najmłodszym uczniom. Ten sam kościół św. Jana, którzy jezuici przejęli, stał się najważniejszą kuźnią dla rozwoju języka litewskiego wśród ogółu wiernych. Od 1574 r. z polecenia biskupa Waleriana Protaszewicza, zakonnicy głosili tam kazania: w języku polskim, litewskim i niemieckim.

Szczególnym miejscem wymiany myśli i pracy duszpasterskiej stały się także powstające od XVI w. rozmaite grupy i stowarzyszenia religijne. Przy kościołach jezuickich zakładano przede wszystkim różne bractwa i sodalicje, w których wierni zrzeszali się według przynależności stanowej i językowej. O ile sodalicje szkolne były bez wyjątku łacińskie, to już bractwa dla mieszczan, a niekiedy nawet dla ludności wiejskiej, organizowano osobno dla poszczególnych grup językowych. Przemawiały za tym głównie względy organizacyjne – nabożeństwa, nauki i spotkania odbywały się w języku zrozumiałym dla wszystkich członków stowarzyszenia (Korzo 2004, 149–159).

Od XVI w. języka litewskiego używano powszechnie we wszelkiej pracy duszpasterskiej: w kazaniach, tekstach liturgicznych i drukach dewocyjnych, które wydawano na terenie Litwy. Naturalnie posługiwanie się łaciną stanowiło oczywistą umiejętność, a nawet wymóg związany z zasadami życia religijnego. Natomiast należy także podkreślić niezaprzeczalny fakt, że języki nowożytne, w tym przede

wszystkim język litewski, miały udział w kulturotwórczej działalności zakonu jezuitów w Europie Środkowej i Wschodniej począwszy od XVI w.

W okresie nowożytnym podstawowym i najważniejszym językiem Towarzystwa Jezusowego jako wielonarodowej wspólnoty zakonnej był język łaciński – język Kościoła, liturgii, nauki i kultury, język wewnętrznej komunikacji, a zarazem najliczniejszych dzieł apostołskich, jakimi były szkoły średnie i wyższe – tzw. kolegia i akademia. Dominacja łaciny nie oznaczała jednak zapomnienia czy odrzucenia języków nowożytnych, którymi na co dzień posługiwały się społeczeństwa europejskie. Już założyciel zakonu, św. Ignacy Loyola, nakazywał swym współpracownikom uczyć się języka kraju, w którym przebywają, co znalazło swój formalno-prawny wyraz w tzw. regułach wspólnych. Cel zarządzenia był jednoznaczny i bezpośrednio związany z apostołskimi celami zakonu – nauczaniem prawd wiary przez ludzi prostych i słuchaniem ich spowiedzi. Wprawdzie pierwsze placówki zakonne i w ogóle domy jezuickie aż do końca XVI w. były obsadzone i prowadzone przez cudzoziemców, jednak stopniowo zastępowali ich miejscowi księża i bracia¹.

Pisarstwo wybitnych jezuickich księży, takich jak Konstanty Szyrwid, służyło przede wszystkim potrzebom zakonu i pracy apostołskiej, i wynikało z przyjętego przez zakon modelu nauczania i postępowania. Wspólna przestrzeń języka i kultury w działalności zakonników pokrywała się z ich pracą apostołską, a najważniejsze wartości, które starali się przekazać mieszkańcom Litwy były związane z chrześcijaństwem i katolicyzmem w szczególności. Dla zrealizowania celu podstawowego, jakim było szerzenie wiary, jezuita przyjmowali metody i sposoby, które w możliwie najlepszy sposób sprzyjały dobrym relacjom i porozumieniu, wyprzedzając w czasie badania etnolingwistyczne.

Wprawdzie zgodnie z modelem nauczania obowiązującym w Towarzystwie Jezusowym, szkoła miała charakter wyłącznie łaciński, jednak wykształcenie powszechne społeczeństwa odbywało się w językach lokalnych. Języka litewskiego używano powszechnie w pracy duszpasterskiej: w kazaniach, tekstach liturgicznych i drukach dewocyjnych. Dla ułatwienia tego rodzaju obowiązków, na początku XVI w. powstawały anonimowe w większości tłumaczenia podstawowych tekstów, jak np. mały wykład wiary Diego de Ledesmy (Ledesma 1605). Dopiero w dalszych latach, najczęściej także ze względu na lepsze przygotowanie zakonników i ich wykształcenie, zaczęły się pojawiać inne pomoce do nauki i tłumaczenia języków. W 1629 r. Konstanty Szyrwid opracował i wydał słownik porównawczy języka polskiego, łacińskiego i litewskiego *Dictionarium trium linguarum* (Wilno, 1629), a w 1647 roku Jan

---

1 Pośrednio dane dotyczące znajomości języków u poszczególnych zakonników próbował opracować Jan Poplatek. Wprawdzie jego badania są niepełne ze względu na brak odpowiednich źródeł do wieku XVI w. jednak pozostają znakomitym i jedynym odwołaniem w badaniach tego rodzaju (por. J. Poplatek, *Znajomość języków u jezuitów polskich w latach 1567–1599 i 1740–1770*. Maszynopis przechowywany w Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie).

Jachnowicz wydał dla użytku kościelnego *Ewangelie polskie y litewskie tak niedzielne iako y wszystkich świąt* (Wilno, 1647²). Autorów litewskich było znacznie więcej.

Naturalnie nauczanie i wykorzystanie języka litewskiego w XVI w. miało charakter znacznie mniej rozwinięty niż w kolejnym stuleciu. Jednak to samo należy powiedzieć o innych językach, w tym polskim i łacinie w ogóle. Dopiero od XVII w. wprowadzono jeden spójny system, a wspólny model wykształcenia wpłynął na swoistą normalizację języków lokalnych. Także z tego względu, że posługiwanie się litewskim nabrało stałego charakteru w pracy duszpasterskiej. Apostolstwo wśród ogółu wiernych odbywało się raczej drogą słowa głoszonego niż pisanego. Można zatem powiedzieć, że choć model nauczania przyjęty w Towarzystwie Jezusowym pozostawał łaciński, to jednak charakter apostołski zakonu wpłynął na rozwój i wykształcenie języków narodowych, w szczególności języka litewskiego.

LITERATURA

- BEDNARSKI STANISŁAW, 1935, Jezuici polscy wobec projektu ordynacji studiów, *Przegląd Powszechny* 205, 69–84, 223–240.
- BEDNARSKI STANISŁAW, 2003, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy / Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum.
- DAROWSKI ROMAN, 1994, *Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku*, Kraków: Fakultet Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego.
- GÓRSKI KONRAD, 1986, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków: ZNAK.
- GRZEBIEŃ LUDWIK, 2005, Wkład jezuitów w rozwój kulturalny i społeczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów, *W kręgu chrześcijańskich tradycji starego kontynentu*, red. M. Kosman, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 29–43.
- JACHNOWICZ JAN, 1647, *Ewangelie Polskie Y Litewskie Tak Niedzielne iako y wszystkich swiat, według Rzymskiego porządku przez cały rok czytane*. Wydane za dozwoleństwem Starszych, Wilno: W Wilnie, W Drukarni Akademii Soc. Iesv.
- KORZO MARGARITA A., 2004, Polski przekład katechizmu Jakuba Ledesmy TJ i jego wpływ na tradycję unicką w XVII w., *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 48, 149–159.
- LEDESMA DIEGO DE, 1605, *Kathechismas Aba Pamokimas Wienam Kviriamgi Kriksczonivy Reykiamas Paraszitas Nuog D. Iokovo Ledesmos [ ] E pergulditas Lietuwiszkay, ir Vntrnkart iszspaustas*, Wilno: Drukornioy Acedemios SOCIETATIS IESV.
- ŁUKASZEWSKA-HABERKOWA JUSTYNA, 2013, *Pierwsze pokolenie polskich jezuitów w świetle biografii i egzaminów*, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy / Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie.

---

2 Wprawdzie pierwsze wydanie tej książki ukazało się już w latach 30. XVII w., ale tutaj podaję odwołanie do wydania, które jest szerzej znane.

- NATOŃSKI BRONISŁAW, 1970, Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji, *Wiek XVIII. Kontrreformacja. Barok*, red. J. Pelc, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 309–337.
- OBIREK STANISŁAW, 1996, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, Instytut Kultury Religijnej.
- PIECHNIK LUDWIK, 1976, Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI w., *Collectanea Theologica* 46(1), 67–77.
- PIECHNIK LUDWIK, 2000, Model średniej szkoły jezuickiej w Polsce i na Litwie przed wydaniem „Ratio studiorum”, *Nasza Przyszłość*, 94(9), 299–332.
- SZYRWID KONSTANTY, 1629, *Dictionarium trium linguarum in usum studio sum juventutis*, Typis Academicis Societatis Iesu.

The Teaching Model and Basic Religious Texts
Prepared by Jesuits Working in Lithuania and Poland
from the 2nd half of the 16th c. to the 1st half of the 17th c.

Summary

The article shortly describes the model of teaching and basic religious texts written in Lithuanian in the 2nd half of the 16th c. and in the first half of the 17th c. by Jesuits in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The fundamental goal of the Jesuit Society was to spread the Christian faith. To this aim the best and most effective methods were utilised.

In the described period two forms of education coexisted, namely the system of schools and pastoral work within the society. While the former focussed on teaching Latin, the latter contributed to the development and codification of vernaculars, and specifically Lithuanian. Good understanding and established social relations were the objective of Jesuits. Pastoral work in a way preceded ethnolinguistic studies.

Only those priests and brothers were selected for work with people who knew the language, at least to some extent. The knowledge of Latin was regarded as obvious. The teaching of languages in the spoken and written form was first based on the skills of individual brothers, but after a certain time a seminar devoted to the languages of the Commonwealth was founded. As the time passed and the Lithuanian Province developed, more attention was paid to the culture and development of the language. It was commonly used in apostolic work – in sermons, liturgical texts and pious literature throughout Lithuania. The teaching model applied by Jesuits also contributed, albeit indirectly, to the development of the Lithuanian language and culture.

KEYWORDS: jesuits, education, lithuanian language.
